

Καθολικότης τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος.

Ὁ Κικέρων ἐμαρτύρει πρὸ δύο χιλιάδων ἐτῶν, ὅτι «δὲν ὑπάρχει λαός, ὅσον βάρβαρος καὶ ἂν ὑποτεθῆ, μὴ ἔχων τὴν ἰδέαν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ». Ἡ μαρτυρία αὕτη ἐπιβεβαιώθησα ὑπὸ τοῦ Τακίτου καὶ Πολυβίου καὶ πάντων τῶν ἱστορικῶν τῆς ἀρχαιότητος εἶνε καὶ σήμερον ἀληθῆς μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Αὐστραλίας καὶ τῶν ἀγνώστων εἰς τοὺς ἀρχαίους χωρῶν. Ἐρρήθη ἀληθῶς ὅτι παρά τισι τῶν ἀγρίων λαῶν δὲν ἀναφαίνονται ἴχνη θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων, ἀλλ' αἱ γενόμεναι ἐπὶ τούτου μελέται καὶ ἐκζητήσεις κατέδειξαν ἐμφανέστατα, ὅτι ὁ Πλούταρχος δὲν ἐσφάλλετο λέγων ὅτι «οὐδεὶς ἔστιν οὐδ' ἔσται θεατῆς ἀνιέρου καὶ ἀθέου λαοῦ».

Ὁ Ρόβερτσων ἐβεβαίωσεν ὅτι λαοὶ τινες τῆς Ἀμερικῆς οὐδεμίαν εἶχον περὶ θεότητος ἰδέαν, ἐπὶ δὲ τῇ βεβαιώσει ταύτῃ πλείστοι συγγραφεῖς τοῦτ' αὐτὸ ἐπανελάβον. Ἄλλ' ὁ D'Arbigny μεταβάς εἰς τὰς χώρας τῶν ὑποδειχθέντων λαῶν οὐ μόνον τὰ ἐναντία ἐμαρτύρησεν, ἀλλὰ καὶ τὰ δόγματα τῆς πίστεως τῶν ἐξηκρίβωσεν, ἐν οἷς καὶ τὸ περὶ ἀθανασίας ψυχῆς. Ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐπὶ τῇ μαρτυρίᾳ τοῦ Βερζέρ ἐπιστεύετο ὅτι λαοὶ τινες τῆς Καλλιφορνίας οὐδὲν ἐπρέσβευον θρήσκευμα, ἀλλ' ὁ Μοφροὺς περιηγηθεὶς πᾶσαν τὴν χώραν ταύτην ἐπιστοποίησεν ὅτι πάντες οἱ οἰκοῦντες αὐτὴν λαοὶ πιστεύουσιν εἰς τὴν ὑπαρξιν «Θεοῦ μὴ ἔχοντος πατέρα ἢ μητέρα, ἀοράτου, ἀγνώστου ἀρχῆς, φίλου τῶν ἀγαθῶν καὶ τιμωροῦ τῶν κακῶν», πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποῖου ἐγείρουσι καὶ ναοὺς ὠσειδοῦς σχήματος, ἐν οἷς εὐρίσκουσιν ἄστυλον οἱ ἐγκληματῆται. Οἱ Μίγ-

κονες, οί άγριώτεροι και βαρβαρώτεροι τών γνωστών λαών, έθεωροϋντο ως έστερημένοι πάσης ύπερκοσμίου και θρησκευτικής ιδέας, άλλ' οί περιηγηταί Michel Simes, Day και ο λοχαγός Stockoe, κατοικήσαντες μεταξύ αύτών, άνήρεσαν τήν έπικρατοϋσαν δοξαν και απέδειξαν, ότι οί Μίγκονες πιστεύουσιν εις τήν ύπαρξιν Άνωτάτου Όντος ένοικοϋντος έν τῷ Ήλίῳ και εις έτέραν δευτερεύουσαν ύπερφυσικήν δύναμιν ένοικοϋσαν έν τῇ Σελήνῃ, πρεσβεύοντες δε τὸ περι άθανασίας τῆς ψυχῆς δόγμα άνάπτουσι πυρά κατά τήν εκφοράν τών λειψάνων, ὅπως εξευμενίσωσι τὰ παραλαμβάνοντα τὰς ψυχὰς των πνεύματα. Και περι τών Ότεντότων σπουδαία επί τούτου ήγήθη άμφισβήτησις· αλλά μετά τὰς έρεϋνας του Kollben και του Walkenaer κατεδείχθη ότι οί Ότεντότοι λατρεύουσιν έν τῇ Σελήνῃ τὸν Θεόν, ὃν καλοϋσι Γούγγια Τικσα (Θεὸν τών Θεῶν). Έρωτηθείς εις εξ αύτών ίνα τί δέν λατρεύουσιν άπ' εϋθείας τὸν Θεόν, άλλ' άποδίδουσι τήν λατρείαν αύτῷ, εις τήν Σελήνην, «οί πρόγονοί μας, άπήντησεν, ήμάρτησαν ένώπιον του Ύψίστου εις τρόπον ὥστε αί καρδίαι των άπολιθωθεΐσαι δέν ήδύναντο πλέον νά τιμήσωσι τὸν Δημιουργόν, ὡς οϋτοι θεί, οϋτω και ήμεΐς οί άπόγονοί των μόλις έσμέν άξιοι νά λατρεύωμεν τὰ θαυμάσια έργα του».

Ό καθηγητής Roskoff τῆς Βιέννης έν τῷ περι άρχῆς τών θρησκευτῶν συγγράμματι του δημοσιευθέντι κατά τὸ έτος 1880 άνεσκεύασε πᾶσαν έναντίαν γνώμην, και δι' εκθέσεων περιηγητῶν και δι' άδιαφιλονικητῶν και άκαταμαχῆτων άποδείξεων και γεγονότων κατέδειξεν ότι παρ' άπάσαις ταῖς άγρίαις φυλαῖς ύπάρχουσιν έξωτερικαί λατρεΐαι εκδηλοϋσαι πεποιθήσεις περι άοράτων ὄντων, εις α' άποδίδεται ἡ του κόσμου διοίκησις και δημιουργία. Περι τῆς αληθείας δε του γεγονότος τούτου οϋδεμία πλέον δύναται νά επεγερθῆ συζήτησις και άμφιβολία μετά τὰς έρεϋνας και τὰς πολυχρονίους εκζητήσεις, εις ας επεβόθη ο δαρβινιστής Tylor, τὸ εξαγόμενον τών ὁποίων έν πάσῃ

ἐλιγκρινεῖα ἐξέθηκεν ἐν τῷ «Περὶ τοῦ ἀρχαίου Πολιτισμοῦ» συγγράμματι του. «Βασιζόμενος ἐπὶ σπουδαίας συλλογῆς μαρτυριῶν ὀφείλω νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ πίστις εἰς ὑπερφυσικά ὄντα ὑπάρχει παρὰ πάσαις ταῖς ἀγριωτέραις φυλαῖς, μεθ' ὧν ἐδυνήθημεν νὰ ἴδωμεν εἰς ἐπαφὴν τινα.» (1)

Τὸ γεγονός τῆς καθολικότητος τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἀναλυόμενον καὶ μελετώμενον εἰς τὰ καθ' ἕκαστα καὶ εἰς τὰς διαφορούς ἀτομικότητας τὰς ἀφισταμένας κατὰ τὴν κοινωνικὴν θέσιν καὶ τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν, παρουσιάζει φαινόμενα ἀξία ἐμβριθοῦς σκέψεως ἐμφανῶς καταδεικνύοντα ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα δὲν εἶνε οὔτε τυχαῖον οὔτε ἀπὸ τῶν περιστάσεων οὔτε ἀπὸ τῆς διαφοροῦς διανοητικῆς τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀτόμων καταστάσεως ἐξαρτώμενον.

Ὁ Σαμαρείτης ἐπὶ τῆς πίστεως τῆς Ἱερᾶς Βίβλου ἐρειδόμενος ἐπίστευεν εἰς τὴν ὑπαρξίν δικαίου, παντεπόπτου καὶ παντεδυνάμου Θεοῦ, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Πλάτων διὰ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου καὶ αὐστηρᾶς λογικῆς κατέληγεν εἰς μεταφυσικὰς ἀληθείας συναδούσας πρὸς τὰ δόγματα τοῦ Μωσαϊκοῦ θρησκευμάτος.

Ὁ Ἰνδὸς ἐπερείδων τὰς πεποιθήσεις του ἐπὶ τῶν παραδόσεων τῆς φυλῆς του θεωρεῖ τὴν φύσιν ὡς ἀπαύγασμα ὑπερφυοῦς θείας δυνάμεως, συγχρόνως δὲ ὁ Σενέκας ἐν τῇ εὐρυτάτῃ πολυμαθείᾳ του φιλοσοφῶν ἔγραφε· «Τί εἶνε ἡ φύσις εἰμὴ ὁ Θεὸς ὁ εἰς τὸν κόσμον ὡς θεῖος λόγος διαχεόμενος; Ὅπου καὶ ἂν στρέψῃς, πάρεστιν ἐνώπιόν σου· οὐδὲν εἶνε αὐτοῦ κενόν, αὐτὸς πληροῖ πάντα τὰ ἔργα του· ἀχάριστε θνητέ, ἀπατάσαι λέγων ὅτι οὐδὲν ὀφείλεις εἰς τὸν Θεόν, ἀλλ' εἰς τὴν φύσιν, διότι φύσις δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ, ἐὰν μὴ ὑπῆρχε Θεός».

(1) Tylor, *Civilisation*: μετάφρασις εἰς τὸ Γαλλικὸν Barbier τόμ. 1ος σελ. 492.

Ὁ γεωργὸς εὐλόγει τὸν Θεὸν ἐπὶ τῇ εὐσδώσει τῶν ἔργων του καὶ τῇ προσδῶ τῶν φυτειῶν του, καὶ περ ἀγνοῶν τοὺς θαυμασίους νόμους τῆς ἐκπλασθήσεως καὶ τῆς καρποφορίας· ὁ δὲ πατὴρ τῆς βοτανικῆς ἐπιστήμης Λιναίος διανύσας τὸν βίον ἅπαντα πρὸς ἀνίχνευσιν καὶ ὄρισμὸν τῶν νόμων τοῦ φυτικοῦ κόσμου καταπλήσσειται ἐπὶ τῷ ὕψει τῆς σοφίας τοῦ Δημιουργοῦ, κατεχόμενος ὑπὸ θαυμασμοῦ ἐνώπιον τῆς τελειότητος καὶ τῶν ἐλαχίστων φαινομένων.

Liebig, ὁ κατὰ τὸν ὀλιστὴν Moleschott «ἐπιφανέστερος τῆς Γερμανίας χημικός», ἐθεωρεῖτο μέχρι τινὸς ὡς ὁ ἀνακαλύψας σπουδαίαν χημικὴν σκευασίαν, δι' ἧς ἐπρόκειτο νὰ προληφθῇ ἡ ἐξάντλησις τῶν παραγωγικῶν τοῦ ἐδάφους δυνάμεων. Νέα πειράματα καὶ νέαι μελέται ἐπεισαν αὐτὸν ὅτι ἡ ἀνακάλυψις οὐδεμίαν εἶχε σπουδαιότητα, διότι φυσικαὶ καὶ ἀφανεῖς δυνάμεις ἦσαν τεταγμέναι, ὅπως προνοῶσι περὶ τῆς μὴ ἐξάντλησεως τῶν φυτικῶν τῆς γῆς παραγωγικῶν δυνάμεων, ἐκπλησσομένου δὲ ἀπέναντι τῆς νέας ταύτης ἀνακαλύψεως ἀνεφώνει ὡς ὁ Προφητάναξ «πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» καὶ «ἤμαρτον, ἔγραφε κατὰ τὸ 1862, ἤμαρτον ἀπέναντι τοῦ Δημιουργοῦ· εἰργαζόμενην ὅπως τελειοποιήσω τὰ ἔργα του, ἐν δὲ τῇ ἀποτυφλώσει μου ἐνόμισα ὅτι ἐλλεῖπει εἰς κρίκος τῶν νόμων τῆς φύσεως, ὃν ἐγὼ σκώληξ μηδαμινὸς διενερούμεν ν' ἀναπληρώσω».

Τοιοῦτος εἶνε ὁ χαρακτήρ τῆς καθολικότητος τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἐξ ὧν πληροῦνται αἱ καρδίαι τῶν ἀγρίων καὶ πεπολιτισμένων λαῶν, αἱ καρδίαι τῶν ἀποβαλλόντων τὰ δόγματα τῶν ἱστορικῶν θρησκευμάτων, ὡς καὶ ἀδιακρίτως αἱ συνειδήσεις τοῦ ἀμαθοῦς καὶ τοῦ ἐπιστήμονος. «Ὁ νοῦς, ἔγραφεν ὁ Θιέρτος, ἀνακαλύπτει τὸν Νοῦν ἐν τῷ Κόσμῳ, τὰ δὲ μεγάλα πνεύματα εἶνε ἰκανώτερα τῶν μικρῶν, ὅπως διακρίνωσι τὸν Θεὸν ἐν τοῖς ἔργοις του».

III

Τὸ ἀνεξίτηλον καὶ αἰδίον τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου εἶνε ἱστορία ἐλευθέρου ὄντος, οὐτινος ἡ αὐτενέργεια δὲν ἤρτηται ἀπὸ νόμων ἀμεταβλήτων καὶ σταθερῶν. Ὁ ἀνθρώπος κινεῖται καὶ συνταράσσεται, ἐπινοῶν δὲ καὶ ἀνακαλύπτων καὶ πάντοτε ἐργαζόμενος, ὅτε μὲν οἰκοδομεῖ, ἄλλοτε δὲ καταστρέφει καὶ καταλύει, αἰείποτε δὲ ἐμπνεόμενος ἐκ προοδευτικοῦ καὶ δημιουργικοῦ πνεύματος, δι' οὗ μόνος μεταξὺ τῶν ζῴων ὄντων εἶνε πεπροικισμένος, μεταβάλλει, μεταποιεῖ καὶ διευθύνει τὰ ἔργα του πρὸς ὠρισμένον τινὰ σκοπὸν συμφώνως πρὸς τὰς ἐρέξεις καὶ ἐπιθυμίας του, συνωδᾷ πρὸς τὰς ἰδέας, τὰς πεποιθήσεις καὶ τὰς προλήψεις του. Εἰς τοὺς κοινωνικοὺς ὀργανισμοὺς, εἰς τὸ εἶδος τῶν κυβερνήσεων, εἰς τὸν οἰκογενειακὸν βίον, εἰς τὰς περὶ τοῦ καλοῦ αἰσθηματικὰς ἐκδηλώσεις του μέγισται διαφοραὶ καὶ ἀντιθέσεις ἀναφαίνονται κατὰ τοὺς καιροὺς, κατὰ τὰς χώρας καὶ κατὰ τὰς περιστάσεις. Οἱ αἰῶνες παρέρχονται καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἀνελίσσεται· ἔθνη ἐμφανίζονται καὶ προοδεύουσιν, ἐκλείπουσι δὲ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἀντικαθίστανται· φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ ἐπιστημονικαὶ θεωρίαι ἐπικρατοῦσι καὶ τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον ἐπὶ μακρὸν διέπουσιν καὶ ὡς ἀναμφήριστοι ἀλήθειαι ἐκλαμβάνονται, μέχρις οὗ νέα συστήματα καὶ ἀνακαλύψεις καταδείξωσι τὸ πλημμυρὸν καὶ πεπλανημένον αὐτῶν· κοινωνικὰ ἰδρύματα καὶ θεσμοὶ καὶ πολιτεύματα μεταβάλλονται ἢ καὶ ὅλως ἐκλείπουσιν· ἱστορικὰ θρησκευτάματα περικαλύπτονται διὰ τοῦ νέφους τῶν θεισιδαιμονιῶν καὶ παντοειδῶν ἀποπλανήσεων, μεταμορφοῦνται δὲ ἢ καὶ καταπίπτουσιν· ὡς καὶ αὐτὴ ἡ ἀψυχὸς τῶν ὀρέων ὕλη μεταποιεῖται ἐν τῷ

πελάγει τῶν αἰώνων καὶ ἡ θάλασσα ἀποξηραίνεται καὶ τὸ ξύλον κρυσταλλοῦται καὶ ἀπολιθοῦται ἡ γῆ· ἐν μέσῳ δὲ τῆς παγκοσμίου ταύτης κινήσεως καὶ μεταβολῆς ἐν τι μένει σταθερόν, ἀναλλοίωτον, ἀκατάβλητον, ἡ βᾶσις τῶν θρησκευτικῶν τῆς ἀνθρωπότητος πεποιθήσεων, ἡ ἰδέα περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ καὶ ζωῆς πνευματικῆς καὶ αἰωνίας ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τοῦ ἀπτοῦ καὶ ὄρατοῦ κόσμου. Τὴν δὲ πηγὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν ἀρχὴν τῶν πεποιθήσεων τούτων ματαίως θὰ ἐκζητήσωμεν εἰς τόπον καὶ χρόνον, διότι αὐταὶ συμβαδίζουσαι μετὰ τῆς ἀνθρωπότητος προηγήθησαν πάσης παραδόσεως καὶ πάσης κοινωνικῆς ἀναπτύξεως, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἀνακαλυπτόμενα προϊστορικὰ μνημεῖα, ἐν οἷς ἐνεχαράχθησαν τὰ ἴχνη τῶν ἐπικρατουσῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ ὅτε ἡ ἀνθρωπότης ἐν ἀγρία καταστάσει ἔζη ἐν ταῖς ὁπαῖς καὶ τοῖς σπηλαίοις τῆς γῆς.

Τὰ χρονικὰ τῶν διαφόρων θρησκευμάτων, ἐν ᾧ ἀφ' ἐνὸς διαγράφουσι τὰς ἰδεώδεις τῆς ἠθικότητος ἀρχὰς καὶ τὰς εὐγενεστέρας πράξεις καὶ ἐθελοθυσίας τῆς ἀνθρωπότητος, γέμουσι καὶ ἀνοήτων προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν προκηρυχθεισῶν ἐν ὄνόματι θρησκευτικοῦ τινος δόγματος. Ἀπὸ τοῦ φετιχισμοῦ εὐρισκόμεθα κατὰ τὴν αὐτὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐνώπιον τῶν ὑψηλοτέρων, ἀγιωτέρων, μυστηριωδῶν δογμάτων, πράξεων εὐσεβείας καὶ ἠθικότητος, ὑπερκοσμίων ἀληθειῶν καὶ ἀποκαλύψεων, αἵτινες καὶ ἄκοντας ἀνυψοῦσιν ἡμᾶς εἰς ἄλλον ὀρίζοντα ἀγιότητος καὶ τελειότητος. Ὑπὸ τὴν ἐπικράτησιν ἀφρόνων δεισιδαιμονιῶν καὶ καταχρήσεων τῶν ἱερατικῶν τάξεων τὰ ἱστορικὰ θρησκευτάματα ἀπώλεσαν πολλάκις τὴν λαμπηδόνα καὶ τὸ γόητρον αὐτῶν, τὸ δὲ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἐπισκιαζόμενον καὶ χαινούμενον ἐφαίνετο ὡσεὶ ἐκλείπον καὶ ἀποσβεννύμενον ἀπὸ τῆς καρδίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ἄλλ' ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φαινομενικῆς θρησκευτικῆς κρίσεως, νέα πρόδος, νέα μεταβολὴ προπαρεσκευάζετο ἐξαγνίζουσα καὶ καθαίρουσα τὸ προϋφεστὸς θρησκεῦμα, νέαν δ' ἐμβάλλουσα ζωὴν

καὶ νέας δυνάμεις εἰς τὸ ἀδιάφθορον καὶ αἰδῖον θρησκευτικὸν αἴσθημα.

Ἄλλ' ἐνταῦθα, ἀναγκῶστα, φαίνεται μοι ὅτι ἀκούω φωνὴν πολλάκις βεβαίως ἀντηγήσαν ἐν τὰ ὠτά σου. «Περισσότερον εἶνε νὰ ὀμιλῶμεν ἐν ταῖς ἡμέραις μας περὶ θρησκευτικῶν ἰδεῶν ἢ θρησκεία ὡχέτο ἀπιοῦσα. Ἄς ἐνασχοληθῶμεν περὶ τῶν ἐνδόξων κατακτήσεων καὶ προσόδων τοῦ θετικοῦ καὶ πρακτικοῦ αἰῶνος, καθ' ἃν ζῶμεν.» Γνωρίζω τὴν φωνὴν ταύτην· εἶνε ἡ ἤχῳ τῶν λόγων τοῦ Δημοκρίτου καὶ Ἐπικούρου. Οἱ θεοὶ ὡχοντο ἀπιοῦντες. Καὶ ἀληθῶς οἱ μυθολογούμενοι θεοὶ ἠφάνισθησαν, ἀλλ' οὐδέποτε τὸ θεῖον ἐξέλιπεν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπότητος· μετὰ δὲ τὴν βεβαίωσιν ἐκείνην ὁ Ἥλιος ἐμφανίζεται ἐν πάσῃ αὐτοῦ τῇ λαμπρότητι καὶ διαφωτίζων τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα διὰ νέων λαμπηδόνων ὁδηγεῖ τὴν ἀνθρωπότητα εἰς νέους ἰδεώδεις τῆς ἠθικῆς, τοῦ ἐλέους καὶ τῆς εὐσεβείας ὀρίζοντας, εἰς νέον ἐκπολιτισμὸν, εἰς νέας κοινωνικὰς προσόδους. Γνωρίζω τὴν φωνὴν ἐκείνην· ἐπαναλαμβάνει τοὺς λόγους τοῦ Λουκρητίου εἰπόντος ὅτι ὁ ἐπεχειρόμενος ἀπὸ τῶν φυσικῶν φαινομένων φόβος ἐνέπνευσεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὰς περὶ θεότητος ἰδέας, τοῦ φόβου δὲ διασκεδαζομένου συνεχλείουσι μετ' αὐτοῦ καὶ αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις. Καὶ ὅμως, ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τῆς φύσεως καὶ δεσπόζει ἐπὶ τῶν δυνάμεων τῆς, ἐπὶ τοσοῦτον τὸ θεῖον ἀνελίσσεται ἐν τῇ ἀνθρωπότητι διαυγέστερον καὶ φαινότερον. Δὲν εἶνε πλέον οἱ ἀμαθεῖς οἱ τοὺς νόμους τῆς φύσεως φοβούμενοι, ἀλλ' οἱ ἀστέρες τῆς ἐπιστήμης, οἱ Κέπλεροι καὶ οἱ Κοπέρνικοι, οἱ Ἐρσχελ καὶ οἱ Λιναῖοι, οἱ τοὺς φυσικοὺς νόμους ὀρίζοντες καὶ ἀνακαλύπτοντες, οἱ διαβλέποντες ἐν αὐτοῖς καὶ δι' αὐτῶν ἀνυψούμενοι εἰς τὴν ἀνωτάτην Αἰτίαν τοῦ Παντός. Δὲν εἶνε πλέον οὔτε οἱ ἱερεῖς οἱ τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν ἀνυψοῦντες εἰς τὴν ἐμπρέπουσαν αὐτῇ περιωπὴν, ἀλλ' εἶνε οἱ σοφοὶ τοῦ αἰῶνος οἱ διδάσκοντες ὅτι «ἡ ἐπιστήμη ἀνευ θρησκείας δὲν ἀνυψοῖ, ἀλλὰ

καταβιβάζει τὸ φρόνημα τῶν ἔθνων» (1). Ναι καὶ ἄλλοτε καὶ πολλάκις τὸ εἶπατε καὶ σήμερον στεντορείως ἐπαναλαμβάνετε « ἡ θρησκεία ὤχεται ἀποδοῦσα ». Ἔστω τὸν τάφον ἤδη ἠνοίξατε ἐν τινι γωνίᾳ τῆς γῆς καὶ ἐν αὐτῷ τὴν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν θάψαντες, τὸν λίθον ἐπ' αὐτῆς ἀπεθέσατε. Ἀγαθῆ τύχη! Ἄλλὰ μετὰ ταῦτα; Παρατηρήσατε ὁ λίθος ἀποκυλίεται καὶ ἡ θρησκεία ἀπὸ τοῦ τάφου ἐγείρεται καὶ ἡ μαρμαρυγὴ τῶν λαμπηδόνων αὐτῆς διαφωτίζει τοὺς εὐγενεστέρους τῶν λαῶν ὅσοι προΐστανται τῶν ἐπιστημονικῶν κατακτῆσεων καὶ τῶν φιλελευθέρων θεσμῶν. Ἡ ἀγωγή τῶν παιδῶν ἐν Ἀμερικῇ εἶνε ὅλως κοσμικῆ, μηδὲν τοῦ Κράτους ἀναλαμβάνοντος τὴν ἐντολὴν τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ἐκπαιδεύσεως. Ἄλλ' ὁμως εἰς τε τὰ ἀνώτερα καὶ κατώτερα ἐκπαιδευτήρια ἡ ἐναρξὶς τῶν παραδόσεων ἄρχεται καθ' ἑκάστην ἡμέραν καὶ περατοῦται διὰ τῆς ἀναγνώσεως καὶ ἐρμηνείας ἐνὸς κεφαλαίου τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς καὶ δι' εὐχαριστηρίου δεήσεως καὶ ὑμνολογίας πρὸς τὸν Ὑψιστον(2).

Ἀπέναντι δὲ τῶν ἐπαγγελλομένων καὶ διδασκόντων ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἀνακαλύψασα πάντα τὰ μυστήρια τῆς δημιουργίας καὶ τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων ἀνέτρεψε τὰς θρησκευτικὰς τῆς ἀνθρωπότητος κεκοιθήσεις ἐναρμόνιος ἐγείρεται διαμαρτυρία. Ἀκούσατε τὴν ἁρμονίαν ταύτην. Δὲν εἶνε οὔτε ἡ ἁρμονία τῶν ἐκκλησιαστικῶν χορῶν, οὔτε ἡ ἁρμονία τῶν ὑπὸ τῶν κληρικῶν ψαλλομένων ὕμνων, οὔτε ἡ ἀπὸ τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας ἐγειρομένη φωνή. Εἶνε ἡ ἁρμονία τῆς ἐπιστήμης, εἶνε ἡ ὁμόφωνος γνώμη τῶν διασήμεων αὐτῆς ἐρμηνέων, εἶνε ἡ φωνὴ τοῦ Φαραδάη καὶ Δέβη, τοῦ Παστέρ, τοῦ Βίρχοφ, τοῦ Λίβιγ, τοῦ Choiseul. Ἀκούσατε τὸν λόγον αὐτῆς. « Ψεύδεσθε ἢ ἀπατάσθε ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν γινώσκει, οὐδὲν ἀνί-

(1) Vera eis Strauss, § 7.

(2) Ἐκθεσις τῆς Mademoiselle Loizillon ἐπιθεωρητρίας τῶν μητρικῶν σχολείων, ὑποβληθεῖσα εἰς τὸν Ὑπουργόν τῆς Γαλλικῆς δημοκρατίας.

χνευσεν, οὐδὲν ἀνεκάλυψεν ἐξ ὧσων ὑμεῖς ἐπαγγέλλεσθε, ὅτι δὲ γινώσκει εἶνε ὅτι αἱ διδασκαλῆαι σας εἶνε ψευδεῖς καὶ πεπλανημέναι». Καὶ ὦ τῆς δυνάμεως τῆς ἀληθείας ὦ! τῆς ἐπιλάμψεως τοῦ θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος! Σήμερον τὸ πρῶτον, ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ὅτε ἡ ἐπιστήμη διαδουκρολεῖται πρὸς ἐπικράτησιν ἀνοσιῶν ἐπαγγελιῶν, ἐξοχοὶ αὐτῆς ἱεροφάνται ἀναλαμβάνουσι ν' ἀποδείξωσιν, ὅτι οὐ μόνον αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀλήθειαι δὲν ἀντιβαίνουσι πρὸς τὰς θρησκευτικὰς τῆς ἀνθρωπότητος πεποιθήσεις, ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐκ τῶν φυσικῶν αὐτῆς μέσων καὶ ὁρίων οὐδὲ ἐν τῷ μέλλοντι δύναται ν' ἀνακαλύψῃ γεγονόσ ἢ ἀλήθειαν ἀντιστρατευομένην πρὸς τὰς θρησκευτικὰς τῆς ἀνθρωπότητος ἰδέας. Καθ' ἃν δὲ χρόνον σοφισταὶ τινες τοὺς ἐπιστήμονας ἐπαγγελῶμενοι προκηρύσσουσιν ὅτι ἡ ἐπιστήμη πάντα τὰ μυστήρια τῆς οὐσίας τῶν ὄντων καὶ τοῦ τρόπου τῆς γενέσεως τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀνεκάλυψεν, οἱ τὰ πρῶτα φέροντες ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ κόσμῳ διαρυστίως ἀνομολογοῦσιν *ignoramus et ignorabimus*· καὶ ἐνῶ κατὰ τὰ κηρύγματα τῶν σοφιστῶν τούτων ὁ Δαρβινισμὸς ἐπρόκειτο ν' ἀνατρέψῃ ἐκ βάθρων πᾶσαν θρησκευτικὴν πεποιθήσιν, ὁ Δάρβιν αὐτὸς ἀποβαλὼν πᾶσαν ἱστορικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν καὶ θρησκευτικὴν παράδοσιν περὶ τῆς γενέσεως τοῦ ζωικοῦ βασιλείου, θορυβεῖ καὶ καταπλήσσει αὐτοῦ· διὰ τῆς περὶ τούτου ἐγγράφου ἀπαντήσεώς του. «Τὸ περὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεών μου ζήτημα σπουδαῖον εἶνε μόνον δι' ἐμὲ αὐτόν. Ἐπειδὴ ὁμως μ' ἐρωτᾶτε, ἀπαντῶ ὅτι αἱ ἐπὶ τούτου γινώμαί μου πολλάκις μεταβάλλονται. Ἐάν τις πρέπη νὰ ὀνομάζηται θειστής, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διδομένης εἰς τὴν λέξιν ταύτην σημασίας· ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν μεγίστων μου ταλαντεύσεων ὑπῆρξα ἄθεος, ἄνθρωπος δηλονότι ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ». (1)

(1) Ἑφημερίς Αὐγούστου — Ὀκτώβριος 1883.

Οὕτω δὲ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα οὐ μόνον ἀναδείκνυται καθολικὸν καὶ παγκόσμιον, ἀλλὰ καὶ ἀδιάφθορον καὶ αἰδίων. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀσεβῶν διδαγμάτων καὶ θεωριῶν ἀτομικαὶ ἀποπλανήσεις ἐπιτυγχάνονται καὶ ἡ νεότης δηλητηριάζεται καὶ ἀποπλανᾶται, ἀλλὰ τοῦ ψεύδους τῶν θεωριῶν τούτων ἐξελεγχόμενου, τῆς δ' ἐπιστημονικῆς ἀληθείας διαδιδόμενης καὶ τῆς διανοίας ἀπελευθερουμένης ἀπὸ τῆς πίεσεως τῶν παραλόγων διδασκαλιῶν, τὸ ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ἐγχαραχθὲν θρησκευτικὸν αἶσθημα ἀναλαμβάνει τὴν δύναμιν καὶ τὰς λειτουργίας καὶ τὴν φυσιολογικὴν αὐτοῦ ἐντασιν καὶ ζωὴν. Τὴν διεύθυνσιν τῆς μαγνητικῆς βελόνης δύνασθε ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς χειρὸς νὰ μεταβάλητε κατὰ βούλησιν, ἀλλ' ἀφίνοντες ἐλευθέραν θὰ ἴδῃτε αὐτὴν βέπουσαν πρὸς τὴν φυσικὴν διεύθυνσιν, πρὸς ἣν διὰ φυσικοῦ νόμου ὤρισθη. Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις δύνανται νὰ ἐπισκοτισθῶσι πρὸς καιρὸν ἐν ἀτόμῳ ἢ κοινῶνίᾳ τινί, ἀλλ' οὐδέποτε ἐκλείπουσιν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐφ' ἧς ὡς ἠθικοὶ ἐτάχθησαν νόμοι.

IV

Πανίσχυρος τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος δύναμις.

«Πάντα ὑπὸ τῆς θρησκείας διέπονται.»

(Κικέρων)

• Μὴ πιστεύετε ὅτι γνωρίζετε λαὸν τινα, ἐὰν δὲν ἀναδράμητε εἰς τὰς θρησκευτικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις, ἀρ' ὧν κατ' ἀνάγκην ἐκπορεύονται οἱ πολιτικοὶ αὐτοῦ θεσμοί, αἱ τέχναι, ἡ ποίησις καὶ τὰ φιλοσοφικὰ αὐτοῦ συστήματα.

(Edgar Quinet)

Ἡ ζωοποιῶσα τὴν ἱστορίαν δύναμις εἶνε ἡ θρησκεία.

(Τιερὴ)

Μελετῶντες ἐπὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἐπὶ τε τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, εὐχερῶς κατανοοῦμεν ὅτι ἡ ἰσχύς καὶ ἡ ἐντασις αὐτοῦ ὑπερτεροῦσα πασῶν τῶν λοιπῶν δυνάμεων διαμορφοῖ ταύτας καὶ ζωογονεῖ καὶ μεταβάλλει, ἐνίοτε δὲ κατισχύουσα ἀπολύτως τὰς ἐκμηδενίζει καὶ τὰς ἀπονεκροῖ.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶνε μόνον ὄν θρησκευτικόν, ἀλλ' εἶνε πεπρωτισμένος καὶ διὰ διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων καὶ διὰ σωματικῶν κλίσεων καὶ ἀναγκῶν· ἡ δὲ φυσιολογικὴ αὐτοῦ κατάσταση ἐγκείται εἰς τὴν κατάλληλον θεραπείαν καὶ ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ διὰ τῆς ἑναρμονίου λειτουργίας καὶ συναρμολογήσεως πασῶν τῶν δυνάμεών του. Ὅσάκις ἡ διάνοια ἀναλαμβάνει τὴν ἐπίλυσιν πάντων τῶν ἐπεγειρομένων ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ προβλημάτων διὰ τῆς καθαρᾶς διαλεκτικῆς, χωρὶς ν' ἀποβλέψη καὶ εἰς πάντα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα καὶ πηγὰς τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, ὡς καὶ εἰς τὰς ἐννοήσεις καὶ ἐμπνεύσεις τοῦ συναισθήματος καὶ εἰς τὰς πρώτας καὶ ἀναμφηρίστους ἀληθείας τοῦ κοινοῦ νοῦ, καταλήγει εἰς

συμπεράσματα ψευδή και πεπλανημένα, ἢ καταδικάζει ἐαυτὴν
 εἰς τὸν σκεπτικισμόν καὶ τὴν ἀπάρνησιν τῶν ἰδίων σκέψεων.
 Ὅσῳ τῷ ὄντι καὶ ἀν' ὠθήσῃ τὴν ἀνάλυσιν πάσης ἰδέας, θά
 φθάσῃ εἰς σημεῖον, εὐ πέρα ἀδυνατεῖ νὰ προχωρήσῃ, ὀφείλει
 δ' ἀναγκαιῶς ν' ἀποδεχθῇ πρῶτας τινὰς ἀληθείας μὴ εὐσας
 ἐπιδοκτικὰς ἀναλυτικῆς τινος καὶ διαλεκτικῆς ἀποδείξεως.
 Οὕτως αἱ ἰδέαι τῆς ὑπάρξεως, τοῦ χρόνου, τῆς ἐκτάσεως, τοῦ
 δικαίου, τοῦ καθήκοντος δὲν εἶνε δεκτικαὶ ἀναλυτικῶν ὀρισμῶν
 καὶ ἀποδείξεων, ἡ δὲ ἀνθρωπίνη διάνοια περιπίπτει εἰς ἀδιέξο-
 δον λαβύρινθον ἀλλοκότων ὑψηγοριῶν καὶ λεπτολογιῶν, ὡσάκις
 μὴ ἀρκουμένη εἰς τὴν μαρτυρίαν τῆς κοινῆς συνειδήσεως ἐπι-
 χειρεῖ ν' ἀνιχνεύσῃ τὴν γένεσιν καὶ τὴν πραγματικότητα
 αὐτῶν, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάσης συναισθήσεως καὶ φυσικῆς
 ἐνοράσεως. Ὅσαύτως, ὡσάκις τὰ αἰσθήματα συμπαθείας ἢ αἰ-
 σωματικαὶ ἀνάγκαι καὶ ὀρέξεις παραγκωνίζουσι τὰς ὑπαγορεύ-
 σεις τῆς διανοίας καὶ τοῦ καθήκοντος, κατακυριεύουσαι δὲ
 πάσας τὰς ψυχικὰς δυνάμεις εἰς πάθη μεταβάλλονται, ὀδη-
 γοῦσι τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ὁδὸν τῆς διαφθορᾶς καὶ τοῦ ἐγκλή-
 ματος. Παραπλήσιόν τι συμβαίνει καὶ ἐπὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ
 θρησκευτικοῦ συναισθήματος, εὐτινος ἢ πλημμελῆς ἀνάπτυξις
 καὶ κατίσχυσις πρὸς ἐκμηδένισιν πάσης ἄλλης ψυχικῆς δυνά-
 μεως συνεπιφέρει ἀποτελέσματα ἐπὶ τοσοῦτον ὀλεθριώτερα, ἐφ'
 ὅσον τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα βαθυτάτας ἔχον ρίζας ἐν τῇ
 ἀνθρωπίνῃ καρδίᾳ εἶνε τὸ ζωηρότερον, τὸ διαπρεπέστερον καὶ
 ἐπικρατέστερον πάντων τῶν λοιπῶν. Τὸ θρησκευτικὸν συναί-
 σθημα ἀναπτυσσόμενον παραλλήλως τῆς διανοίας καὶ τῆς
 ἠθικότητος καὶ ὀδηγούμενον ἐξ ἀγνῶν καὶ ὑψηλῶν παραδόσεων
 εἶνε πηγὴ ἀκένωτος πράξεων ἀρετῆς, ἐθελουσίας καὶ ἀγιότη-
 τος. Ἀλλὰ τὸ συναίσθημα τοῦτο, ἀναπτυσσόμενον διὰ πεπλα-
 νημένων δογμάτων καὶ ἀνοήτων προλήψεων, ἐπισκοτίζει καὶ
 ἀνατρέπει τὰς λειτουργίας τῆς διανοίας καὶ καταργεῖ πᾶσαν
 ἠθικότητα καὶ καθήκοντος ὑπαγόρευσιν, μεταποιούμενον εἰς

μισαλλοδοξίαν και θρησκευτικὸν φανατισμὸν. Τὸ εὖ τῆς διανοίας ἀποσβέννυται εἰς τὸν ὑπὸ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ κατεχόμενον, τὸ ἠθικὸν συναίσθημα ἐκμηδενίζεται, ὡς και αὐταὶ δὲ αἱ φυσικαὶ ὀρμαὶ τῆς συμπαιθείας ἀποξηραίνονται. Ἄλλ' ἐὰν ὁ φανατισμὸς ἀποδεικνύη ὅτι και τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα πλημμελῶς ἀναπτυσσόμενον και ἐν διαταράξει τῆς ἰσορροπίας τῶν λοιπῶν ψυχικῶν δυνάμεων ὁδηγεῖ εἰς ὀλεθρίας συνεπειάς, ἀποδεικνύει ἅμα ἐμφανέστατα τὴν ἐντασιν αὐτοῦ και τὴν δύναμιν και τὴν ζωτικότητα και τὴν ἐπὶ τοῦ ἀτόμου παντοδυναμίαν. Ὡς δὲ τὰ ποτάμια ὕδατα ἐξερχόμενα τῆς κοίτης ἐπιφέρουσι μείζονας ζημίας και ἐρημώσεις, ἐφ' ὅσον μᾶλλον ὀρμητικὴ και ἀκράτητος εἶνε ἡ φυσικὴ αὐτῶν ῥοή, οὕτω και τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἐν τῇ ἀνωμάλῳ και παθολογικῇ αὐτοῦ ἀναπτύξει ἐπιφέρει μείζονας ἠθικὰς και κοινωνικὰς ἀναστατώσεις ὡς ἐκ τῆς ζωηρότητος και ἰσχύος αὐτοῦ ἀπέναντι πάντων τῶν λοιπῶν αἰσθημάτων.

V

Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα και αἱ τούτου ἐκδηλώσεις ἐν τοῖς ἱστορικοῖς θρησκευμασιν εἶνε γεγονόσ, ἀδιάψευστον και περιφανές ὡς ἡ ἱστορία, εὐρύτατον και ἀπέραντον ὡς ἡ ἀνθρωπότης, αἰδίων και ἀκατάβλητον ὡς οἱ ἠθικοὶ τῆς φύσεως νόμοι. Ἡ ἐντασις και ἡ καθολικότης και τὸ μέγεθος τῆς ἐπιδράσεως τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονόσ ἐπὶ τοῦ βίου τοῦ ἀτόμου και τῶν κοινωνικῶν ἄγουσιν ἡμᾶς εἰς συμπεράσματα ἀδιαφιλονίκητα και ἀταπόδεικτα, ἄπλετον διαχέοντα φῶς ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος.

Δύναμις καθολικὴ παρακολουθεῖσα τὸν ἄνθρωπον εἰς πᾶσαν χώραν, εἰς πᾶσαν κατάστασιν βρβαρότητος ἢ ἡμερώσεως· αἰσθημα διατηρούμενον ζῶν, σταθερὸν και ἀμετάβλητον ἐν μέσῳ τῶν διαφορητικῶν και κοινωνικῶν ἀνελιξέων· πεποιθήσεις ἀνθι-

στάμεναι εἰς πάσας τὰς ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐπεχειρούμενας προσβολάς. ἐπιζῶσαι δὲ καὶ ἐνισχυόμεναι ἐν τε τῷ ἀτόμῳ καὶ τοῖς λαοῖς καὶ μετὰ τὴν κατὰπτωσιν ἢ τὴν μεταβολὴν τῶν ἱστορικῶν καὶ θετικῶν θρησκευμάτων· αἰσθημα ἐμπνέον καὶ ζωοποιῶν τὴν καρδίαν τοῦ Ὀτειντότου οὐχ ἦσσαν τῆς τοῦ Κεπλέρου καὶ Λειβνίττου, ἀπὸλυτον ἐνασκούν δύναμιν ἐπὶ τε τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν λαῶν, ὑπερπηδῶν καὶ παραγκωνίζον πᾶν κώλυμα ἀνθιστάμενον καὶ ἀντιπράστον εἰς τὴν ἐλευθέραν αὐτοῦ λειτουργίαν καὶ ἀνάπτυξιν, εἶνε αἰσθημα φυσικόν, αἰσθημα ἔμφυτον, αἰσθημα καταρτίζον ἐν τῶν στοιχείων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Τὰ γεγονότα, σύμφωνα ἄλλως τε πρὸς τὴν λογικὴν, πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν κοινὴν πεποιθήσιν, ἐπεγείρονται κατὰ πάσης διαφόρου ἐρμηνείας καὶ κατὰ πάσης ἐναντίας διδασκαλίας. Πεπλανημένη γνώμη καὶ δοξασία δύναται βεβαίως νὰ ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, ἀλλὰ δὲν ἀνθίσταται ἐπὶ μακρὸν εἰς τὰς προσβολάς τῆς ἐπιστήμης, τῶν γεγονότων καὶ τῆς ἀληθείας. Γνώμαι καὶ δοξασίαι πεπλανημέναι δύνανται μὲν νὰ ἐπικρατήσωσιν ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, ἀλλὰ δὲν δύνανται νὰ δημιουργήσωσι φυσικὰς τάσεις καὶ ῥοπὰς οὐδὲ ἐσωτερικὴν ἐνδόμυχον καὶ πανίσχυρον δύναμιν κατισχύουσαν πάσης ἄλλης ἀνθρωπίνης δυνάμεως. Οἱ ἐπαγγελλόμενοι ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις ἐκπηγάζουσιν ἀπὸ τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἱστορικῶν θρησκευμάτων, ἀνατρέπουσι τὴν φύσιν καὶ τὴν ἱστορικὴν καὶ λογικὴν ἐμφάνισιν τῶν γεγονότων. Τὰ θετικὰ θρησκευτάματα διαμορφοῦσι βεβαίως καὶ ἀναπτύσσουσι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἀλλ' ἐὰν ἡ ἔμφυτος τῆς θρησκευτικότητος φύσις καὶ δύναμις δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸν ἄνθρωπον, οὔτε νὰ δημιουργηθῶσιν ἢ δύναντο θρησκευτικαὶ παραδόσεις οὔτε τὰ διδάγματα αὐτῶν ν' ἀφομοιωθῶσι μετὰ τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄρτος διατρέφει τὸ σῶμα, ὡς ἔχοντος τοῦ στομάχου τὴν φυσικὴν ιδιότητα τοῦ διαλύειν καὶ μεταβάλλειν αὐτὸν εἰς προ-

φὴν τοῦ σώματος· ἀνεῦ ταύτης ὁ ἄρτος δὲν θὰ ἦτο τοῦ λίθου διάφορος. Τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος ἀνευρίσκομεν ἴχνη καὶ μαρτυρίας κατὰ τὴν πρώτην σύμπηξιν καὶ ἀπαρχὴν τῶν λαῶν, ὅτε οὔτε κοινὴ τις λατρεία ἦτο καθιερωμένη, οὔτε θετικὸν ὑπῆρχε θρησκειοματὴ ἢ παράδοσις, οὔτε ἱερατικὴ τις τάξις ὀργανωμένη. Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις προηγήθησαν τῶν θρησκευμάτων, ταῦτα δὲ δογματισθέντα ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν πεποιθήσεων. Τοιοῦτον εἶνε τὸ συμπέρασμα τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν στατιστικῶν γεγονότων, σύμφωνον πρὸς τὴν λογικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἀλήθειαν.

Ἄλλ' ἐὰν τοιοῦτος εἶνε ὁ χαρακτήρ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἐὰν δὲν πρόκειται περὶ ἐπεισάκτου καὶ φαντασιώδους δημιουργήματος, ἀλλὰ περὶ φυσικῆς καὶ ἀρχεγόνου τάσεως καὶ ῥοπῆς, τίνι τρόπῳ ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἀποβάλλῃ ἀφ' ἑαυτοῦ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις ἢ νὰ χαλαρώσῃ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐν αὐτῷ ἐμφύτου θρησκευτικῆς δυνάμεως;

Ἡ λύσις τῆς ἀπορίας ταύτης ἐγκείται, τὸ μὲν ἐν τῇ πλήρει καὶ ἀπολύτῳ τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερίᾳ, τῇ διακρινούσῃ αὐτὸν ἀπὸ πάντων τῶν λοιπῶν πλασμάτων, τὸ δὲ ἐν τῇ διαφορᾷ μεταξὺ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν ὕλικῶν τῆς φύσεως νόμων. Τὸ κτῆνος πεπροικισμένον διὰ φυσικῶν καὶ ἐνστιγματικῶν τάσεων καὶ ῥοπῶν εἶνε εἰς ταύτας δεδουλωμένον καὶ ὑπ' αὐτῶν ὀρμεμφύτως ἄγεται. Ἄλλ' αἱ ῥοπαὶ καὶ τὰ συναισθήματα καὶ αἱ ἠθικαὶ τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεις καὶ οἱ ἐπ' αὐτοῦ τεθέντες νόμοι δὲν στεροῦσιν αὐτὸν τοῦ ἰδιαϊτάτου καὶ πολυτίμου προσόντος τῆς ἐλευθερίας, ἐξ ἧς ἐκπορεύεται καὶ ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ εὐθύνη, τῆς χάριν κατέχει τὴν εὐγενεστέραν καὶ ὑψηλοτέραν θέσιν ἐν μέσῳ τῆς Κτίσεως.

Ἄνθρωπος μὴ διακρινόμενος ἐπὶ σταθερότητι καὶ ἐμβριθείᾳ πεποιθήσεων, κυμαινόμενος δὲ καθ' ὅλον τὸν βίον μεταξὺ πίστεως καὶ ἀμφιβολίας, ἀλλ' αἰετοτε τὰς ἰδέας αὐτοῦ διατυπῶν μὲς ἀπαραμίλλου τέχνης, ὁ Ἐοθέτος Ρενάν, ἔθετο πρὸ τῆς συνει-

δήσεώς του τὸ ἀπόρημα τούτο, ἐν στιγμῇ ὑπερκοσμίου τῆς καρδίας του πτήτειως. Τὴν δεθεύσαν ὑπ' αὐτοῦ λύσιν ἀναγράφω ἐνταῦθα ὡς ἐκπορευομένην ἀπὸ συνειδήσεως ἐλευθέρας πάσης θετικοῦ τινος θρησκευματος ἐπιδράσεως.

« Ἄλλοίμονον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν, ἂν ἐπεχειρεῖ νὰ κατεδαφίσῃ τὸ θρησκευτικὸν εἰκοδόμημα ! Ἡ προικίσασα τὸ κτήνος φύσις δι' ἀλανθάστου ἐνστίκτου δὲν ἔθετο ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος μίαν πλάνην. Ἀπὸ τῶν ὀργάνων δι' ὧν ἕκαστον δὲν ἐπροικίσθη δύνασαι νὰ ὀρίσῃς τὴν τύχην του. Ἔστι Θεὸς ἐν ἡμῖν. Ψευδεῖς αἱ θρησκείαι, ὅταν ἀποπειρῶνται ν' ἀποδείξωσι, νὰ ἐνσαρκώσωσιν ἢ νὰ ὀρίσωσι τὸ Ἄπειρον, ἀληθεῖς δέ, βεβαιούσαι τὴν ὑπαρξίν του. Τὰ παχυλώτερα τῶν θρησκευτικῶν σφαλμάτων καὶ παραπλανήσεων εἶνε μηδὲν ἀπέναντι τῆς κηρυσσομένης ὑπ' αὐτῶν ἀληθείας. Ὁ ἀπλούστερος τῶν θνητῶν ἀκολουθῶν τὴν λατρείαν τῆς καρδίας εἶνε μᾶλλον πεφωτισμένος περὶ τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων ἢ ὁ ἄθεος ὁ ἀξίων νὰ ἐξηγήσῃ τὰ πάντα διὰ τοῦ αὐτομάτου καὶ τοῦ πεπερασμένου. Ὡ Οὐράνιε Πάτερ ! Ἄγνωῶ τί ἐπιφυλάττεις εἰς ἡμᾶς τοὺς θνητούς. Ἡ πίστις αὕτη, τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ὅπερ Σὺ δὲν ἐπιτρέπεις ν' ἀποσθεσθῇ ἀπὸ τῆς καρδίας τῆς ἀνθρωπότητος, εἶνε ἄρα γε παρηγορία, ἣν Σὺ περιεποίησας ἡμῖν, ὅπως καταστήσῃς ἀνεκτὴν τὴν ἀθλίαν τύχην μας ; εἶνε ἄρα γε πλάνη, εὐεργετικὴ, ἐναρμονίως συναρμολογηθεῖσα ἐν ἡμῖν, ἢ εἶνε τῆς καρδίας ἐνόρασις ἱκανοποιούσα πάντας τοὺς ἀξίους νὰ συναισθανθῶσι τὴν πραγματικότητα καὶ ἀληθειαν αὐτῆς ; Σὺ δὲν ἐχορήγησας εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν δύναμιν τῆς λύσεως τῶν ἀποριῶν τούτων κατὰ τρόπον πρόδηλον καὶ διαυγῆ, ὅπως ἡ πίστις εἰς τὸ ἀγαθὸν ἔχη ἀξίαν, ἢ δὲ ἀρετὴ μὴ ἦ τὸ ἀπαύγασμα ψυχροῦ συμφερόντων ὑπολογισμοῦ. Καθαρὰ καὶ ὑπερτέρα πάσης ἀμφιβολίας λύσις, θὰ ἦρε πᾶσαν διάκρισιν μεταξὺ πονηρᾶς καὶ ἐναρέτου ψυχῆς· τὸ πρόδηλον καὶ ἀναμφίλεκτον ἐπὶ τοιούτου ἀντικειμένου θὰ προσέβαλλε τὸ ἀπόλυτον τῆς

ἡμετέρας ἐλευθερίας. Σὺ ἐξήρτησας τὴν πίστιν ἀπὸ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐνδομύχων : τῆς καρδίας διαθέσεων. Εὐλογῶ τὸ ὄνομά Σου, Ὑψιστε, διὰ τὸ μυστήριον τοῦτο! Εὐλογῶ τὸ Σὸν ὄνομα, ὅτι ἄν ἀπεκαλύφθῃς ἡμῖν μεθ' ἄλλης τῆς ἐναργείας, μεθ' ἧς ἐμφανίζεται ὁ ὄρατος κόσμος! Εὐλογῶ τὸ ἅγιον ὄνομά Σου, ὅτι ἐν τῇ ἀπείρῳ Σοφίᾳ τῶν Σῶν ἔργων ἠύδοκῃσας νὰ διατηρήσῃς ἀπόλυτον τὴν ἐλευθερίαν τῶν καρδιῶν μας! »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

ΠΕΡΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ

I

Εἶνε καιρὸς νὰ ὀρίσωμεν τὸν τελικὸν σκοπὸν τῶν σπουδασμάτων μας καὶ νὰ προσεγγίσωμεν εἰς τὸ σημεῖον, περὶ ὃ θὰ περιστραφῶσιν αἱ μελέται μας.

Χριστιανικὴ πίστις. Ὁ ὅρος οὗτος ὅτε μὲν ἐκλαμβάνεται ὑπὸ ἀντικειμενικὴν ἐποψίν, ἐνδεικνύων τὸ σύνολον τῶν δογμάτων καὶ παραδόσεων τοῦ χριστιανικοῦ θρησκευματος, ὅτε δὲ ἐκδηλοῦται δι' αὐτεῦ ὑποκειμενικῶς ἡ ψυχικὴ κατάστασις τοῦ εἰς Χριστὸν πιστεύοντος.

Τὰ φροντισματα καὶ αἱ μελέται μας θὰ περιστραφῶσι περὶ τὴν ἐν γένει χριστιανικὴν πίστιν ὑπὸ ἀμφοτέρας τὰς ἐπόψεις. Διότι ἡ περὶ Χριστιανισμοῦ διδασκαλία ἄν πρέπει νὰ περιερίζηται ἐν μόνῃ τῇ ἀναλύσει τῶν δογμάτων καὶ τῶν παραδό-

σεων, ἀλλὰ θέον ν' ἀπευθύνηται πρὸς τὸν λόγον ἅμα καὶ πρὸς τὴν θρησκευτικὴν τοῦ ἀναγνώστου ἔμφυτον ἰκανότητα πρὸς μετουσίωσιν τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, ὅπως ἐνισχυμένης τῆς φυσικῆς πίστεως ἀφομοιωθῆ ἐν ὅλῃ τῇ πνευματικῇ αὐτοῦ ὑποστάσει ἡ περὶ τῶν ὑπερκοσμίων ἀλήθεια καὶ τὸ ἰδεῖν τῆς ἠθικῆς τοῦ Εὐαγγελίου.

Τίνα εἶνε τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τίνες δ' αἱ λογικαὶ σκέψεις, τίνες αἱ παρατηρήσεις καὶ τίνα τὰ ἀποτελέσματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως τὰ καταδεικνύοντα τὸ ἐναργὲς τῆς ἀληθείας ταύτης;

Διὰ τίνων μέσων μετουσιούται ἡ χριστιανικὴ πίστις ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τίνι τρόπῳ δι' αὐτῆς πραγματοποιῶνται ἐν τε τῇ καρδίᾳ τοῦ πιστεύοντος καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἢ ἐπὶ τῆς γῆς βασιλεία τοῦ Θεοῦ προάγγελος τῆς αἰωνίας;

Ἴδου τὰ ζητήματα, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα κεφάλαια.

II

Καταπληκτικά, ἀπειρα, ἀκατάληπτα. ἅμα δὲ περιφανῆ καὶ πανθομολογούμενα εἶνε τὰ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος προκύψαντα συμβάντα ἀπὸ τῆς ἐγκαινίσεως τοῦ χριστιανικοῦ θρησκευματος. Σπουδαῖται καὶ ριζικαὶ μεταβολαὶ ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ τῶν ἔθνικῶν, — νέα ἐν τῷ ἠθικῷ κόσμῳ δημιουργία, — νέα διεύθυνσις τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως καὶ δράσεως πρὸς ἔργον ἐλέους καὶ εὐποιίας, — νέα ἀρχαὶ ἐν τοῖς θεσμοῖς τῶν πολιτειῶν καὶ νέος δεσμὸς ἀγάπης καὶ ἀγιότητος ἐν τῷ οἰκογενειακῷ βίῳ, — πάντα ἐν ἐνὶ λόγῳ μετεβλήθησαν, πάντα νέαν ἔλαβον ζωὴν καὶ ἐπὶ νέων ἐστηρίχθησαν βάσεων διὰ τῆς πνοῆς τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἄνθρωπος σκεπτικὸς καὶ περὶ τὰ θεῖα ἐλευθεροφρονῶν, ὁ Ἀλέξανδρος Δουμάς, ἐξέγραφε τὴν μεταβολὴν ταύτην τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας

ως ἐξῆς. «Γεγονὸς ὅλως ξένον καὶ παράδοξον, καίτοι προφητευθέν, συνέβη ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πλανήτου. Λέγεται ὅτι ἔπεσεν ἐξ οὐρανοῦ μικρὸν βιβλίον διηγούμενον ἀνήκουστον καὶ θαυμασίαν ἱστορίαν, προτείνον ἐξαισίαν καὶ καθαρωτάτην ἠθικὴν. Ἀπλείκοι ἄνδρες ἀναχωρήσαντες ἐξ Ἱεροσολύμων ἐπανελάμβανον τὸ διήγημά των ὡς θείαν ἀποκάλυψιν, ἀπεδέχοντο δὲ τὸν θάνατον μᾶλλον ἢ νὰ ἀφαιρέσωσιν ἐξ αὐτοῦ λέξιν. Καὶ τότε ἐξηφανίσθησαν πάντα τὰ θρησκευτικὰ τῆς ἀρχαιότητος ποιήματα ἀπὸ τῆς συνειδήσεως τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς ἀποσβέννυνται ἐνώπιον τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου οἱ φωτίζοντες τὸ σκότος τῆς νυκτὸς ἀστέρες»(α).

Καὶ ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης νέα δύναμις, νέα ζωὴ, νέον πνεῦμα ἀγάπης καὶ ἐθελουσίας ἀνέτειλεν ἐπὶ τοῦ ὀρίζοντος τῆς ἀνθρωπότητος, νέον πνεῦμα πίστεως καὶ εὐσεβείας προσεγγίζον τὸν ἄνθρωπον μέχρι τελειότητος. Ἡ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ ἐνσαρκωθείσα ζωὴ, ἀπολύτου ἀναμαρτησίας καὶ ἀγιότητος, ἐδέσποσε δεσποτείαν οὐράνιον ἐπὶ τῶν αἰώνων, εἰσεχώρησεν εἰς τὰ βάθη τῶν καρδιῶν καὶ καθηγίασε τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τὰς λοιπὰς νοητικὰς καὶ ἠθικὰς τῆς ἀνθρωπότητος δυνάμεις. Ἡ λαμπρότης τῆς θείας καὶ ἀκτινοβόλου ζωῆς τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐπεσκοτίσθη εἰς τὰ ὄμματα τῆς ἀνθρωπότητος, ὅτε εἰς τὴν ἐλευθέραν αὐτῆς ἐπίδρασιν προσετέθη καὶ ἡ σύμπραξις κοινωνικῶν, κοσμικῶν καὶ ἐξωτερικῶν δυνάμεων καὶ ἐπενεργειῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἔργα καὶ ἐν παραβάσει πρὸς τὰ παραγγέλματα τοῦ Ἰησοῦ. Οἱ κατακυριεύσαντες ἐπὶ τῆς γῆς, γινώσκοντες τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν ἐντασιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἐπεκαλέσθησαν τὴν ἀρωγὴν αὐτοῦ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς φιλοδοξίας, τῶν παθῶν καὶ τῶν ἰδίων συμφερόντων. Ἄλλοτε κληρικοί, ἀνάξιοι ὑπηρεταὶ τῆς θρησκείας τοῦ πνεύ-

(α) Ἐπιθεώρησις Γαλ. Κλήρου 15 Δεκ. 1895.

ματος καὶ τῆς ἀγιότητος, ὀηλητηριάσαντες διὰ τῶν ἔργων καὶ τῆς ἀσεβοῦς αὐτῶν συμπεριφορᾶς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐν τῇ συνειδήσει τῶν λαῶν, ἐγένοντο παρὰίτιοι τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας, τοῦ μαρασμοῦ τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων καὶ τῆς νεκρώσεως τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας. Οὕτω τὰ διαυγῆ καὶ ζωογόνα ὕδατα τῆς αἰωνίας πηγῆς διερχόμενα διὰ δυσωδῶν τελμάτων ἐθολώθησαν καὶ ἐνοθεύθησαν, ἀλλ' ἡμεῖς ἀνερχόμενοι εἰς τὴν πηγὴν ἐξ ἧς ἀναβλύζουσι, δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν ἐν πάσῃ αὐτῶν τῇ διαυγείᾳ, ἐν δὲ τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ τὴν πραγμάτωσιν καὶ ἐκδήλωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἐν τῇ ἀπολύτῳ καὶ ὑπερκόσμιῳ αὐτοῦ τελειότητι.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ ἐγκαινισθεῖσα νέα θρησκευτικὴ ζωὴ, ἀνεξαρτήτως πάσης ὕλικῆς καὶ κοινωνικῆς δυνάμεως, ἱκανοποιούσα τὰ ἠθικὰ καὶ ὑπερφυσικὰ καὶ ἰδεώδεις τῆς ἀνθρωπότητος ἀνάγκας, ἀνέτρεψε τὰ τῆς λατρείας τῶν φυσικῶν δυνάμεων, — ἀντικατέστησεν εἰς τὰ ἔθνικὰ θρησκευόμενα τὴν θρησκευτικὴν πάσης χώρας καὶ πάσης ἐποχῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως, — ἀντέστη ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας εἰς γιγαντώδη πάλην κατὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας, ὑποτάξασα αὐτήν, διέρρηξε τὰ δεσμὰ τῆς τυραννίας τῶν Νερώων, τῶν Τραϊανῶν, τῶν Ἰουλιανῶν καὶ Βαλεριανῶν, — νέαν ἐνεφύσησε ζωὴν εἰς τοὺς γεγηρακότας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης λαούς, — διὰ δὲ τῆς πνευματικῆς αὐτῆς δυνάμεως ὑπέταξε τὰς βαρβαρικὰς τῶν Οὐνῶν ὀρδὰς, καθηγίασε τοὺς δεσμούς τῆς οἰκογενείας, τὰς διακρίσεις τοῦ γένους καὶ τῶν φυλῶν ἐξήλειψε, καθιέρωσε τὴν ἰσότητα καὶ ἀδελφότητα ἐν τῇ ἀνθρωπότητι καταργήσασα τὴν δουλείαν καὶ τὰς κοινωνικὰς διακρίσεις. Ἐν μεταγενεστέρᾳ ἐποχῇ τὰ δόγματα καὶ ἡ ἠθικὴ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀγάπης ζωοποιούντα τὰς καρδίας τῶν πιστῶν, εἰσάγοντα ἐν ταῖς κοινωνίαις πνεῦμα ἐρεῦνης καὶ προόδου καὶ διεγείροντα συναισθήματα ἐλέους, ἀνήγειραν σχολεῖα διὰ τοὺς λαούς,

ἤνοιξαν ἐν αὐτοῖς τοῖς ἐκκλησιαστικῶν ἰδρύμασι πανεπιστημιακά καταστήματα, ἐν οἷς οἱ ἐπιστήμοι καταδιωκόμενοι προσέφυγον καὶ ἐργάζοντο, ἰδρυσαν δὲ πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων ἐν ᾧ ἐδίδαξεν ὁ Ἀβελάρδος, τὸ τῆς Κανταβρηγίας καὶ Ὁξφόρδης, ἐν ᾧ ἀνεφάνησαν ὁ Νεύτων καὶ ὁ Βάκων τοῦ Βερουλαμίου, τὰ πανεπιστήμια τῆς Ἰένης, τῆς Λειψίας, τῆς Τυβίγγης ἐν Γερμανίᾳ, διωργάνωσαν ἰδρύματα εὐποιίας διὰ τῆς ἐνοριακῆς ζωῆς καὶ ἀνήγειραν νοσοκομεῖα καὶ φιλανθρωπίας ἰδρύματα διὰ τοὺς ἀσθενούντας, τοὺς γεγηρακότας καὶ πενομένους, — ἐνέπνευσαν τὰ θαυμάσια τῆς σοφίας καὶ εὐγλωττίας ἔργα εἰς τὸν Χρυσόστομον καὶ Γρηγόριον, εἰς τὸν Αὐγουστίνον καὶ Βοσουέτον, εἰς τὸν Λειθνίτιον, εἰς τὸν Γκιζῶτον, εἰς τὸν Γλάδστωνα, — νέον ἐνεφύσησαν πνεῦμα εἰς τὴν τέχνην διὰ τοῦ Ῥαφαήλ καὶ Μιχαήλ Ἀγγέλου, — διήνοιξαν πάσας τὰς ὁδοὺς τῆς προόδου τῆς ἀνθρωπότητος δημιουργοῦντα τὸν καθ' ἡμᾶς ἐκπολιτισμὸν ἐν μέσῳ τοῦ χάους καὶ τῶν ἠθικῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἐρειπίων. Πάντα δὲ ταῦτα τὰ γιγαντιαία ἐξαγόμενα, πᾶσαι αἱ μεταμορφώσεις καὶ οἱ ἠθικοὶ καὶ κοινωνικοὶ θρίαμβοι ἐπετελέσθησαν καὶ συνεπληρώθησαν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ἐπίδρασιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καθ' ἧς κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους ἀνθίσταντο φιλοσοφικά θεωρήματα, συμφέροντα ἱερατικῶν τάξεων. πεποιθήσεις ἀρχαίων μυθολογικῶν θρησκευμάτων, τὸ πῦρ καὶ ὁ σίδηρος τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δυνάμεων.

III

Ποῖον εἶνε τὸ οὐσιώδες γινώρισμα τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τίς δὲ ὁ θεμελιώδης χαρακτήρ ὁ διακρίνων τὸν χριστιανισμὸν ἀπὸ τῶν λοιπῶν θρησκευμάτων; Τίς ὁ λόγος τῆς καθαρῶς πνευματικῆς, προοδευτικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς τοῦ χριστιανι-